

Ugdymo filosofija

ERDVĖS IR LAIKO SAMPRATOS UGDYMO FILOSOFIJOJE: NUO MOKSLINĖS PEDAGOGIKOS PRIE KASDIENĖS PRAKTIKOS

Lilija Duoblienė

Vilniaus universiteto Edukologijos katedra
Universiteto g. 9/1, LT-01513 Vilnius
Tel. (8 5) 266 7625
El. paštas: lilija.duobliene@fsf.vu.lt

Straipsnyje aptariamos erdvės ir laiko sampratos dabarties ugdymo filosofijoje bei jų pritaikymas švietimo praktikoje. Atspirties tašku pasirinktos Foucault erdvės ir laiko sampratos, kurios buvo plėtotos de Certeau bei Deleuze'o, kita vertus, labiau orientuojantis į švietimo praktikos problemas – Simonsą ir Masscheleiną. Lyginant pastarųjų teorines įžvalgas su de Certeau įžvalgomis, atskleidžiamas skirtingas požiūris į laiko reikšmę ir jo santykį su erdve struktūrinant institucinį ir individualizuotą pedagoginį procesą. Simonso ir Masscheleino tęsiamą įkalinimo per ugdymo praktikos režimus interpretacinę tradiciją esmingai pakeičia de Certeau, atskleidžiamas galimybės išvengti represuojančios praktikos ir siūlydamas būdus ją paversti autonomiška ir kūrybiška praktika. Tokia galimybė atsiranda dėl de Certeau naujai pateiktos laiko struktūros asmeninėje trajektorijoje, kuri galimà įgyvendinti per individualią taktiką. Dar radikalesnį ėjimą pasiūlo Deleuze'as, parodydamas erdvės ir laiko konceptų ir jų sampratų daugiabriau- niškumą bei nebaigtinį jų žaismės galimybių skaičių, tarp kurių represuojančios yra lygiai taip pat įma- nomos, kaip ir represavimo išvengiančios. Šių naujų sampratų lyginimo rezultatas – alternatyvų aiškinti švietime vykstančius procesus atvertis: Foucault pradėtos švietimo, kaip represuojančios sistemos, kriti- kos pakeitimo kūrybiška edukacija, pasireiškiančia per individualų asmens kelią, perspektyva.

Pagrindiniai žodžiai: laikas, erdvė, ugdymas, režimas, kasdienė praktika

Erdvė ir laikas: mokyklos jėgų perskirstymas

Praeito šimtmečio didžiausi laimėjimai – informacinės technologijos, palengvinusios žmonių komunikaciją, netrukus leido pajusti ir žmogaus egzistencijos pasikeitimus. Erdvė ir laikas tapo ne tik naujai žmogaus gyvenimą struktūrinančiomis sąlygomis, bet ir gyvenimo matais – kiek plačiau pasie- kiami norimus objektus ir kaip greitai tai padarome. Erdvės pasiekiamumas išsiplėtė,

o laikas susitraukė taip (Giddens 2000), kad šie matai prarado savo ankstesnę prasmę ir įgijo naujų ne tik mūsų individualioje sąmo- nėje, bet ir kaip visuomenės gyvenimą bei komunikaciją lemiančios struktūros.

Analizuodami socialinės tikrovės trans- formacijas, su jomis susijusią riziką ir atsiveriančias naujas galimybes, turime nepamiršti, kad ta tikrovė kuriama api- brėžtame laike ir erdvėje, yra palaikoma socialinių institucijų. Iš jų viena svarbiausių

yra švietimo, o tiksliau – formalaus ugdymo institucija, žadanti asmeniui prasmingą ir nuoseklų kelią tobulėti ir sykiu verčianti šiai institucijai paklusti, pradėdant nuo darželio ar pradinės mokyklos ir niekada nepabaigiant, nes šiandien yra akivaizdu, kad mokytis privalu visą gyvenimą. Oficialūs mokymosi visą gyvenimą (angl. *lifelong learning* – LLL) dokumentai ir rekomendacijos atrodo beprasmė išmonė tiems, kas nenori sutikti su tokiais naujovėmis, tačiau jų paneigimas nepakeičia išibėgėjusio proceso. Socialinės ir informacinės kaitos greitis nepasotina asmens prigimtinio ir priverstinio socialinio-ekonominio smalsumo ir verčia jį mokytis siekiant išlikti socialų ir darbingą. Erdvės ir laiko struktūros švietime ir pedagogikoje tampa svarbiomis ugdymo proceso valdymo priemonėmis, žinoma, pirmiausia tiems, kurie sugeba šias erdvės ir laiko struktūras paversti priemonėmis, pritaikyti jas savo galioms didinti ir reikšti. Kiti, t. y. tie, kurie tampa šiomis sąlygomis disponuojančiųjų vadovaujami, greičiausiai tik intuityviai jaučia šių struktūrų reikšmę ir atitinkamai bando jas pergudrauti. Atrodo, kad visuomenės pervertinami laikas ir erdvė tampa skirtingų jėgų susidūrimo ne tik pretekstu, bet ir geidžiamu valdymo objektu. Kyla klausimas: kiek sąmoningai savo interesams naudoja šias laiko ir erdvės struktūras ugdymo proceso dalyviai ir išryškėja praktinė problema – kaip naujai pervertintas laiko ir erdvės struktūras panaudoti ugdymo procese, kad jos padėtų užtikrinti ugdymo proceso tinkamumą ir efektyvumą dabarties sąlygomis, o sykiu nepažeistų asmens orumo ir neribotų jo kūrybinių laisvių. Šiame straipsnyje mums pirmiausia rūpi ne praktinė, o teorinė problema – kaip šiandien suprantamos laiko

ir erdvės struktūrų transformacijos pedagogikoje. Taigi toliau mėginsime aiškintis, kaip kito erdvės ir laiko samprata švietime, ypač pedagogikoje, sutelkdami dėmesį į tai, kaip jos suvokiamos nūdienos mokyklos požiūriu.

Siekdami atskleisti erdvės ir laiko sampratų kaitą, remsimės Michelio Foucault, Michelio de Certeau, Maarteno Simonso ir Jano Masscheleino samprotavimais bei gerokai nuo jų besiskiriančiu Gilles'o Deleuze'o požiūriu. Geriausiai erdvės ir laiko problematiką pedagogikoje siejant ją su disciplinavimu padeda rekonstruoti Foucault ir jo tyrinėtojų Simonso ir Masscheleino svarstymai, tačiau netiesiogiai pedagogikai galime pritaikyti ir de Certeau išvalgas apie asmeninės trajektorijos brėžimą laike ir erdvėje bei Deleuze'o visiškai naujus konceptus, leidžiančius paaiškinti laiko ir erdvės struktūrų suvokties transformacijas, tačiau kur kas mažiau tinkamus taikyti. Minėtieji autoriai padės atskleisti, kaip ir kiek erdvės ir laiko sampratos, naujai pateikiami konceptai gali būti naudingi aiškinantis mokyklos praktikas ir reflektuojant tas jėgas, kurios sumaniai pasinaudoja šiais, atrodytų, sunkiai įvaldomais įrankiais.

Laikas ir erdvė sulaukė ypatingo dėmesio kartu su globalizacijos kaip reiškinio iškelimu, nors ir anksčiau šios sampratos buvo tyrinėtos iš įvairių perspektyvų. Nemažą vaidmenį šiems konceptams teikė Foucault, atskleisdamas jų struktūras istorinėje visuomenės disciplinavimo perspektyvoje. Foucault, atlikdamas asmens disciplinavimo ir bausmės genealoginę analizę, parodė, kaip erdvės skaidymas ir ribojimas, o laiko fiksavimas leido užtikrinti valdančiųjų galių palaikymą bei kontroliuoti visuomenę, o svarbiausia – ugdyti paklusnius

žmones, atitinkančius nustatytas normas. Jis atskleidė ir tai, kaip ilgainiui moderniaisiais laikais atvira erdvė tapo galios įrankiu, nors buvo ne skaidoma į uždaras erdves, kaip kadaise, ir taip kontroliuojama, o leidžianti objektus nuolat stebėti, tarsi juos „peršviečiant“. Stebimieji ilgainiui tapdavo save kontroliuojančiais. Foucault, aptardamas pedagoginę sistemą, parodė jos prievartinį pobūdį, atskleidė galių įkūnijimą per praktikos režimus (Foucault 1998, 1991). Pedagoginė sistema, nustatydamas normas ir reikalavimus bei juos įtvirtindama asmens gyvenimą struktūrinančiomis erdvės ir laiko sąlygomis, iš tiesų įkalina kūną ir sielą, galiausiai tokiais tvarkai palaikyti sukuria *mokslinę pedagogiką*, paremtą žinių klasifikacija (Foucault 1998, 1972). Mokslinė pedagogika užtikrina pedagoginio proceso veiksmų, ugdymo turinio atrankos ir patikros teisėtumą. Mokslinės pedagogikos pagrindu palaikoma asmens ne tik kūno, bet ir sielos kontrolė.

Michelis de Certeau, gerai susipažinęs su Foucault filosofija, erdvę ir laiką analizuoja kasdienybės trajektorijų kontekste. De Certeau (1988) erdvę susieja su *strategija*, o laiką – su *taktika*. Strategija ir taktika yra svarbios socialiniame ir asmeniniame gyvenime, įvairaus tipo institucijų darbe, edukacijoje. Strategijos ir taktikos sąvokas vartoja dažnas sociume bandantis išsitvirtinti žmogus. Atrodo, kad jos ima lemti žmonių gyvenimus, nes jie projektuojami ir realizuojami remiantis vienokia ar kitokia strategija ir taktika. Ypač didelę reikšmę strategijoms teikia švietimo politikai ir įvairių lygmenų švietimo vadovai. De Certeau savo teorijos, kurią taiko miesto erdvių struktūravimo ir ženklavimo apmąstymams bei socialinių-kultūrinių erdvių įveikos

apmąstymams, aiškumo ir vaizdumo dėlei įveda sąvoką *trajektorija*. Ji parodo asmens judėjimą laike, sujungia laiką ir erdvę ir leidžia jų santykį patirti vizualiai, nes tai „temporalinė kelionė per erdvę, kurioje nuosekliai jungiami diachroniškai išdėstyti taškai, kai jie įveikti, o ne figūra, kurią šie taškai formuotų sinchroniškai ar achroniškai. Išties ši „reprezentacija“ yra nepakankama, nes trajektorija nėra iki galo aiški, laikas ir judėjimas yra redukuojami į liniją, kuri gali būti vienu ypu pamatyta ir perskaityta konkrečiu momentu, tarsi asmuo brėžtų savo projekciją žemėlapyje keliaudamas miestu“ (de Certeau 1988: 35). Svarbu atkreipti dėmesį į tai, kad, pasak de Certeau, tai, kas suprojektuota iš anksto strategiškai ir yra akivaizdu, gerokai skiriasi nuo to, kas vykdoma taktiškai ir paremta ne tik matomu, bet ir nematomu. Be to, nors taktiniai veiksmai yra sujungti su strateginiais ir tarsi juos realizuojantys, tai iš esmės gana priešiški dalykai, taigi strategijos ir taktikos susidūrimas provokuoja represiją. Mat de Certeau „mato taktikas, kaip transformuojančias tas vietas, kurios sumodeliuotos galių hegemonijos“ ir konvertuojančias pasaulio tvarką „pagal paprastų žmonių tikslus“ (Crang 2011: 108–109). Kitaip tariant, trajektorija yra individualaus kelio kasdienybėje išraiška, o ne didesnių, strategams priklausančių galių suplanuotas ir asmenį nukreipiantis judėjimas į nubrėžtą tikslą. Tai turėtų geriau paaiškėti iš to, kaip autorius susieja strategiją ir taktiką su *vieta* ir *laiku*.

Strategija, anot de Certeau, siejama pirmiausia su apibrėžtų ribų erdve, kuri konkrečios praktikos atveju tampa vieta. Ji yra galios išraiška. Taktika yra siejama su lokalios erdvės įveika ir svarbiausia –

su laiku, trumpalaikiu ar net momentiniu apsisprendimu. Pastarasis priklauso nuo dabarties aplinkybių, tačiau yra veikiamas ir iš praeities išskylančių patirčių, prisiminimų. Taktikai yra būdingas atsitiktinumas ir nepastovumas. Šis taktikos veiksmo nenuospėjamumas turi pranašumų, palyginti su strategijos aiškumu, leidžia pasireikšti asmens kūrybiškumui ir pasirinkimų inovatyvumui.

Mokykloje mokytojai atstovauja galiai, kurią gali rodyti prieš mokinius, ir noriai diegia galios strategijas. Ši galios erdvė mokiniams yra svetima, todėl jie, ypač tie, kurie yra savarankiškesni ir sąmoningesni, stengiasi jos išvengti ir tam renkasi nepaklusimo ir gudravimo kelią, t. y. nuokrypius nuo jiems iškelto tikslo ar orientyro, klystkelius, naujoves – tai, ką galėtume pavadinti taktika de Certeau požiūriu. Tai yra savotiška kova prieš mokytojų deklaruojamas ir vykdomas strategijas, jų tvarką. Mokykla, kad ir kokius demokratinius ir humanistinius principus deklaruotų, laikosi vieno iš pagrindinių tikslų – palaikyti darną ir discipliną, o tai reiškia – valdyti mokinius, nes, skirtingai nei teigė Immanuelis Kantas ar Lawrence'as Kohlbergas, jaunas žmogus vien tik dėl sąžinės ar konvencinės moralės paklusti vyresniajam neketina. Asmuo, remiantis Foucault ir jo sekėjais, jau turi istorijoje suformuotą didesnės galios reikšmės ir paklusimo jai svarbos supratimą bei įprotį jos bijoti. Mokykla, kurią pirmiausia formuoja administracija ir mokytojai, siekdama išlaikyti savo galią, mokinių kontrolę ir drausmę, ieško modernių priemonių. Tuomet mokytojams į pagalbą ateina strategija, nes ji yra „kalkuliacija (arba manipuliacija) galios santykių, kurie tampa galimi taip greitai, kaip subjektas,

turintis valią ir galią (verslas, armija, miestas, mokslo institucija) gali būti izoliuotas“ (de Certeau 1988: 35–36). Kitaip tariant, erdvinė izoliacija (atskyrimas, apribojimai) leidžia organizuoti to objekto (šiuo atveju mokinių) vadybą pagal numatytus tikslus. Nors formaliai yra deklaruojama asmens laisvė, mokinys jaučia jos ribojimą ir todėl, nepaisydamas jo veiklą determinuojančių ir disciplinuojančių būdų, pasirenka vis išradingesnes priešinimosi priemones, naudoja vis kūrybingesnę ir įmantresnę individualią taktiką, kuri mokytojui, naudojančiam strateginius orientyrus, dažniausiai nesuprantama ir neatpažįstama. Tai ypač akivaizdu naujosios modernybės laikais, kai technologijos sparčiai didina perskyrą tarp mokytojų ir mokinių, greitai ir įvairiais būdais įvaldančių naujoves.

Praktika: disciplinavimo mašina versus individualios trajektorijos brėžimas

Mokyklos *praktiką kaip prievartą* bene pirmasis plačiau aptarė Michelis Foucault, tiesa, jos tiesiogiai nesiedamas su strategija ir taktika, o labiau išryškindamas galios fenomeną, kuris praktikoje palaikomas per mokinio disciplinavimą. Foucault padėjo pamatus mokyklos kritikai, kuri ilgainiui tapo populiari argumentuoti bet kurią pedagoginių nesklandumų ir trūkumų išviešinimo nuomonę. Tiksliau vertėtų sakyti, kad Foucault matė pernelyg didelius sklendumus, kurie virto prievarta, galios mašina ir prigijo įprastu režimu kasdienėje praktikoje. Tai galima pavadinti problemomis ir nesklandumais tik tuomet, kai pripažįstame, kad šis režimas palaiko nelegalią ir nehumanišką prievartą.

Ir laikas, ir erdvė Foucault aptartoje

mokykloje tarnauja galios aparatui, tačiau ypač teikiamas dėmesys disciplinuojančiam laikui. „Disciplinariniai metodai sukuria linijinį laiką, kurio akimirkos sklandžiai pereina iš vienos į kitą galutinio, stabilaus taško link. Žodžiu, tai „evoliucinis“ laikas. Tačiau reikia prisiminti, kad tuo pat metu administracinės ir ekonominės kontrolės priemonės sukuria socialinį laiką, suskirstytą sekomis, kryptingą ir akumuliuojantį: atrandama „progreso“ evoliucija. Disciplinariniai metodai išryškina individualias sekas: atrandama „ugdymo“ evoliucija“ (Foucault 1998: 194). Ilgainiui erdvė tampa ribojančia, nes pažymi veiksmų lauką, o laikas kontroliuojantis, nes reikalauja periodiškai atsiskaityti. Foucault požiūriu, taktika, kaip ir kare, tarnauja strategijai įgyvendinti, o tai reiškia – numatyti ir įdiegti įvairiausius mokinio disciplinavimo manevrus. Toks principas įsigali per visuomenėje užtikrinamą tvarką, kuri pradžioje yra strategų (politikų, švietimo politikų) kuriama, o ilgainiui pati save reprodukuoja nušalindama visus asmenis nuo atsakomybės už padarinius, iki galiausiai atsakomybė perkeliama kontroliuojamam individui. Deja, šis perkėlimas mokinį tik dar labiau suvaržo, užuot išlaisvinęs.

Foucault kritikai, ypač tie, kuriems rūpėjo švietimo problemos (pvz., kritinės pedagogikos atstovai P. Freire, M. Apple ir kt.), manė, kad nederėtų sutikti su Foucault anoniminės kontrolės samprata ir būtina labai aiškiai įvardyti tuos, kurie yra atsakingi už drausminės ir prievartinės sistemos palaikymą. Tačiau de Certeau pasiūlo kitą sprendimą, t. y. suvokti, kad šalia drausminės kasdienės praktikos yra ir kita kasdienė praktika, kuri pasireiškia būtent per trajektorijos brėžimą pasinaudojant ne strategija,

o taktika. Tai ir būtų individualus, natūralus, kūrybiškas savo kelio brėžimas, t. y. tai, apie ką jau daugel metų kalba švietimo ateities projektuotojai, ieškantys alternatyvų dabar egzistuojančioms sistemoms. Deja, politikų projekcijose labiausiai yra stiprinama strategijos kūrimo ir jos tikslingo įgyvendinimo politika. Ji perduodama mokyklai ir ja naudotis įgalinamas mokytojas. Strategijoje, anot de Certeau, svarbiausia išlaikyti galią tam tikroje erdvėje, kuri tampa patogi valdyti ir taip ją paversti vieta. Vadinasi, mokykla (ja besirūpinantys politikai, mokyklų vadovai, mokytojai), kalbėdama apie naujoves, atsivėrimą išorės aplinkai, formalaus ir neformalaus ugdymo suartėjimą, iš tiesų per strategijas tik stiprina represijų aparatą, gilindama konfliktą tarp strategų ir tų, kurie nepaklusnūs, nes naudoja savitą taktiką. Kas gi tie švietimo ir ugdymo dalyviai, kurie naudoja taktiką kaip kasdienės praktikos alternatyvą, atskleistą de Certeau? Tai gali būti disciplinos dar netraumuoti mokiniai, galbūt vienas ar kitas mokytojas, kuriam gyvenimas pagal strategijas yra dirbtinas, praradęs autentiškumą. Mat taktika – tai „apgalvotas veiksmas, determinuotas tinkamos vietos nebuvimo. Nėra nustatytų išorinių ribų, todėl užtikrinamos autonomijos sąlygos. Taktikos erdvė yra kito erdvė“ (de Certeau 1988: 37). Tai savininkiškumo nebuvimas. Išorės ribų nebuvimas klaidžiojant po svetimas teritorijas, kai nieko negalima pasisavinti ir galių prasme išliekama silpnu svetimoje teritorijoje, teikia naujų galimybių, netikėtumų, naujumo. Strategijos taikymas yra laiko erozija vietos sureikšminimo naudai, kai kiekviena vietos dalis yra struktūrinama ir įreminama taikant įvairius reikalavimus ir funkcionavimo valdymo mechanizmus. Vieta, anot de Certeau,

tarsi militarizuojama, kad patogiau būtų valdoma. Militarizavimo alegoriją de Certeau taiko švietimui, panašiai kaip Foucault savo teorijoje apibūdina panoptikumą. Panoptinis Foucault principas de Certeau filosofijoje įgauna kiek kitokį paaiškinimą: viena didesnė galios erdvė skirstoma į mažesnes erdves, galios suskaidomos ir susiaurinamos. Išverčiant į švietimo kalbą, tai žemesnių grandžių įgalinimo politika, kai ši pasitarnauja tikslingai valdyti, mat čia jokios vietos netikėtumams nėra. Kontrolė vyksta mažesnėse erdvėse – konkrečiose vietose. Taktikoje, nors mažos erdvės išlieka, didelę svarbą įgyja dabarties laikas, kuris leidžia tas erdves keisti priklausomai nuo aplinkybių, galių irėmintas vietas vėl paversti abstrakčiomis erdvėmis. Taktika „išslysta“ iš kontrolės, ji tampa autonomiška, niekam nepriklausanti ir todėl niekam, išskyrus patį asmenį, nepavaldi. Reikia pažymėti, kad laikas, kuris tradiciškai suvokiamas kaip įkalinantis asmenį, nes nuolat laikantis jo sąmonę baigtinumo akivaizdoje, verčiantis jį priimti laikiškumą kaip pasmerktį, šio tyrėjo įvertintas ir iš kitos pusės – kaip laikinė galimybių judėti individualiu keliu seka. Diachroniškumas, kuris atsiranda dėl skirtingo asmenų laiko suvokimo ar kintančio to paties asmens santykio su praeities ir dabarties laiku, tik sustiprina judėjimo sekos nenuspėjamumą – praeities prisiminimai, asociacijos, išskylančios naujomis aplinkybėmis, lemia dabarties galimybių lauką ir asmens pasirinkimą. Deja, susitinkant strategijai ir taktikai, neišvengiama nesusipratimų ir konfliktų, kurie pasireiškia įvairiomis problemomis, neišspręstais klausimais, dažniausiai dėl sistemos (jai atstovaujančių

individue) ir paskiro individo susidūrimo, ir todėl atkreipia visuomenės dėmesį. Pavyzdžiu galėtų būti nesėkmingi ugdymo projektai, kurių strategija neleidžia atsirasti nenuspėjamoms taktikoms, nors jos autentiškai kyla konfliktuodamos su strategijomis.

Tačiau yra ir kitas erdvės ir laiko struktūrų transformacijų šiuolaikinėje visuomenėje aiškinimo būdas, kai pratęsiamas panoptinis Foucault modelis apie anoniminį disciplinavimą ir kontrolę ne suskaidant galią į mažesnius erdvinius vienetus (mokykla, kita socialinė institucija), kurie neva įgalinami per jų veikėjus, o parodant, kaip per atskiro individo įgalinimą pasiekiamas tas pats kontrolės mechanizmas, nors išorei deklaruojama mokymosi individualumas, autonomija, inovatyvumas. Šią teoriją išskleidžia Maartenas Simonsas ir Janas Masscheleinas (2009), kurie supriešina modernios visuomenės istorinę savipratą su postmodernios visuomenės asmens savęs supratimu aplinkoje (angl. *environmental self-understanding*). Mat pereinama nuo scholastinio tradicinio mokymo prie individualaus mokymosi. Simonsas ir Masscheleinas, pradėję nuo Foucault aprašyto istorinio, linijinio mokymo ir auklėjimo būdo (svarbiausia yra laikas: kontrolė, atsisakymas konkrečiu laiku pagal nustatytas normas ir standartus), svorį perkelia erdvei, kai švietimo politikų yra deklaruojama, kad individui ugdytis svarbiausia yra tinkama aplinka. Autoriai vartoja iš Lyotard'o pasiskolintas sąvokas „istorinis“ ir „aplinkos“ kaip parodančias perėjimą nuo modernio prie postmoderno. Savęs projektavimas aplinkoje suteikia privilegijas erdvei, užuot suteiktų laikui. Individas mokosi auton-

miškai sau patogioje vietoje, nebelieka aiškių standartų ir normų, jam suteikiamas kūrybiškumas ir inovatyvumas bei sprendimų teisė ir laisvė, deja, tokia laisvė, anot autorių, yra tik tariama. Mokymasis, kuris priklauso nuo mokymosi aplinkos, t. y. erdvės, o ne laiko (laiką jis pasiskirsto ir valdo pats) konstruojamas taip, kad mokinys nuolat nori pasitikrinti save „čia ir dabar“, savo pasiekimus, jų vietą, palyginti su kitų pasiekimais. „Grįžtamojo ryšio informacija ir detalus savęs įvertinimas, paremtas grįžtamojo ryšiu, yra galimas (kokios mano stiprybės? kokios yra mano silpnybės? kokie yra mano mokymosi poreikiai?) ir leidžia mokiniui „valdyti“ save aplinkoje“ (Simons, Masschelein 2009: 323). Vadinasi, tai, kas dar Foucault buvo aptariama kaip organizacijos veiklos suskirstymas į tam tikrus laiko intervalus, kuriuose buvo matuojami ugdytinio pasiekimai, dabar perkeliama asmens savikontrolei. Jam suteikiamos sąlygos (mokymosi aplinka), sykiu sukuriama visa infrastruktūra, kurioje svarbiausia, kad ugdymasis nuolat užtikrintų grįžtamąjį ryšį, sistemingą stebėseną ir patogią, lanksčią *curriculum*, t. y. ugdymo programą. Toks nuolatinis pasitikrinimas „čia ir dabar“ kuria bėlaikio laiko, atemporalinį išpūdį (*ibid.*). Taip istoriškumas susitraukia į nuolatinę dabartį, asmuo telkiasi į galimybes „čia ir dabar“. Jos atsiranda tuo atveju, kai asmuo yra įgalintas, taigi asmens įgalinimo principas tampa dominuojančiu jo ugdymosi kelyje ir organizacijos, kuri jam kuria galimybes, žodyne. Kas gi nutinka besimokant tokiu būdu? Nuolatinis judėjimas aplinkoje ir aplinkų keitimas neleidžia sukurti konkrečių normų ir standartų, juos skelbti besimokančiajam iš anksto, nes

viskas priklauso nuo konkrečios aplinkos ir konkretaus atvejo. Vadinasi, „kriterijai, kuriais kas nors yra vertinamas (tai yra įvertinti ką nors ir suteikti jam tolesnes aplinkos prieigas), nėra fiksuoti ir nuspręsta iš anksto. Tai, kas šiandien yra pakankama gauti prieigas prie aplinkos, nebūtinai pakankama rytoj“ (*ibid.*: 324). Anot autorių, sukuriama iliuzija, kad kiekvienas atvejis yra unikalus ir išskirtinis, bet iš tikrųjų kiekvienas ugdytinis tampa tik dar labiau priklausomas nuo informacijos srautų apie jį, kontroliuojantis pats save aplinkoje ir teikiantis tą informaciją aplinkai.

Tokiu būdu Simonsas ir Masscheleiną bando įrodyti, kaip pakeitus istorinę ugdymosi sampratą, priklausomą nuo laiko, į individualią „aplinkos“, priklausomą nuo erdvės, Foucault aptartas disciplinavimo mechanizmas veikia toliau, o tai leidžia jį įgyvendinti praktikoje, remiantis naujais švietimo politikos dokumentais, kuriuos mini autoriai, t. y. strategijos Belgijoje, Olandijoje, JK, numatantys mokymąsi visą gyvenimą, mokymąsi mokyti, autonomišką mokymąsi ir pan. Kitaip tariant, siūlomos reformos, įgalinančios asmenį, iš tikrųjų jį toliau represuoja. Palygindami de Certeau bei Simonso ir Masscheleino požiūrius į laiko ir erdvės struktūrų panaudojimą, galime matyti, kad Simonsas, Masscheleiną edukacijoje mato mažai perspektyvų ugdytiniai ištrūkti iš asmens kontrolės mechanizmo, kurį apibūdino Foucault, o de Certeau požiūriu, taktika, kuri fokusuoja laiką, judėjimo pasirinkimą dabarties aplinkybėse ir iš jų dėliojamą trajektoriją asmens (o mums rūpimu atveju – ugdymosi) kelyje, nepaneigia proceso istoriškumo ir asmens savęs supratimo istoriškumo, išsaugo laiko

reikšmę. De Certeau mato problemą taktikos brėžiant savitą trajektoriją ir strategijos susidūrimą, o anot Simonso, Masscheleino, asmens trajektorija yra aplinkoje ir jau paženklinta dviprasmiu įgalinimo, netikrumo, gudrybės. De Certeau požiūriu, įkalinimo gudrybė yra institucinių galių, išankstinių planuotojų nulemta, o trajektorijų praktikai jų išvengia taktinėmis gudrybėmis. Simonso ir Masscheleino atveju gudrybė – tai įgalinto asmens, brėžiančio trajektoriją, kartu su įgalinimu įgyta savybė. Ir vienu, ir kitu atveju erdvė yra represuojanti, tačiau erdvės ir laiko santykio sampratos ugdymosi procese gana skirtingos. Nors de Certeau taktinių manevrų projektas sulaukė kritikos dėl pernelyg idealizuoto taktikos vaidmens santykiuose su strategija apibūdinimo (Crang 2011), visgi de Certeau pasiūlytas trajektorijų brėžimas dabarties laike, kai sampynos su praeities prisiminimais provokuoja naujumo gimimą, šiandienos švietimo sąlygomis skamba kaip pozityvi išėitis, asmens kūrybiškumo išlaisvinimas. Tačiau Simonsas ir Masscheleinas čia išvelgia tik įmantresnį praktikuojančio asmens apribojimą ir kelia klausimą, ar įmanomas dar koks nors grįžimas į istorinį, priklausomą nuo laiko asmens ugdymosi supratimą, kai visa buvo pagrįsta išankstinėmis, žinomomis normomis.

Matome, kaip Simonsas ir Masscheleinas pratęsia Foucault savikontrolės praktikos sociume tyrimą, sykiu, kaip ir de Certeau, dėmesį perkelia į kalbėjimą apie žemesnių grandžių įgalinimą ir žemiausia grandimi pabrėžia esant patį asmenį, o pedagogikoje – ugdytinį. Ilustruojant Simonso ir Masscheleino teiginius, galima pateikti atsiradusias naujas švietimo strategijas, iš kurių labai svarbi – mokymasis mokytis, t. y. planuoti savo veiklos laiką. Deja, tai neleidžia išvengti kontrolės, veikiau gelbsti

strategams kuriant individualius mokymosi paketus, kuriuose pateikiamos individualaus laiko valdymo schemas, darant prielaidą, kad laiko planavimas leis skleisti asmens kūrybiškumui ir inovatyvumui, bet, kaip parodo Simonsas ir Masscheleinas, tai tėra iliuzija.

Kasdienės praktikos menas, kūryba ir mokykla

De Certeau, kalbėdamas apie kasdienę praktiką, mato daug galimybių skleisti kūrybiškumui, jei bus naudojamos ne strategijos (galios), o taktika (individualūs netikėti ėjimai). Deleuze'as taip pat svarsto kūrybiškumo klausimus kasdienėje praktikoje, kuriai atsirasti mato galimybes per veiklą *be pagrindo* arba *rizominę* veiklą, kai nesilaikoma tradicijos, teorijos, apibrėžtų rėmų ir numatytų krypčių. Pateisinami eksperimentai, klaidos, taisyklių laužymas, kurie, kaip ir de Certeau netikėtumų dosnios taktikos atveju, yra svarbūs kūrybiškumui reikštingi. Čia tarsi daugiau chaoso, bet jis atsiranda ne dėl netvarkos, o dėl daugybės galimybių ir vektorių nenuspėjamumo. Svarbiau koncentruotis ne į laikinį (taktikos) parametą, kuris jungia individo judėjimo vektorius, o į mąstymo išlaisvinimą ir eksperimentavimą, kai judama labai įvairiai (tolygiai, netolygiai, su pertrūkiais, paraleliai, persiklojančiai ir pan.). Būtent toks judėjimo diapazonas ir erdvėje, ir laike suteiktų procesui autentiškumo ir kūrybiškumo, padėtų išvengti beprasmės (išmoktos ir atkartotos) veiklos ir ženklų.

Klaidžiojimus suteikiant kūrybiškumo kasdieni praktikai galime rasti de Certeau ir Deleuze'o filosofijoje ir šiuo aspektu jie yra šiek tiek panašūs, o lygindami Deleuze'ą

su Foucault matome, kaip pirmasis pabandė atsiremdamas nuo Foucault galios pereiti prie geismo, kuris yra pagrindinis kūrybinio akto „užtaisas“, stumiantis erdvėlaikiu.

Kūrybinį kasdienio gyvenimo aspektą Deleuze'as tiria analizuodamas ir pratešdamas Foucault. Jis teigia, kad Foucault aptartas drausminis aparatas transformuojasi į kontrolės, apimančią asmens veiksmus ir mąstymą kiekviename žingsnyje, taigi ir pati taktika čia ima tarnauti kontrolei, žmogaus kūno ir dvasios „pažabojimui“. Taktika, kaip ir strategija, tarnauja galiiai, bet Deleuze'ui rūpi ne tai. Jis kalba apie geismo išlaisvinimą, kuris yra kūrybiškas, kuris reiškiasi kaip galimybės, kaip pasikartojimų serijos, kai kiekvienas pasikartojimas yra kitoks, kai kiekvienas taškas turi daug vektorių, o veiklos – sanklotų. Tokią savo poziciją Deleuze'as atskleidžia per filosofijos permąstymą, kurio pagrindinė užduotis – kurti konceptus, šie skleistusi kartu su praktine veikla ir taip išvengtų gryno teorinio lygmens. Kitaip tariant, jie ir randasi iš gyvenimo praktikos, empirizmo, kūrybos, kai gyvenimo linija, ties kuria nuolat balansuojama, yra ne atskirų taškų linija, o linija, kuri gali išsitiesti ir būti sulenkta, ji gali pagreitėti ir sulėtėti. „Manau, mes užsiropščiame ant tokių linijų kaskart, kai mūsų mąstyme būna pakankamai svaigulio, o mūsų gyvenime – pakankamai jėgos. Kaip tik tokios linijos yra anapus žinojimo (kaipgi jos galėtų būti „žinomos“?) ir kaip tik mūsų santykiai su tomis linijomis yra anapus galios santykių (kaip sako Nietzsche, kas gi norėtų tai pavadinti „valia dominuoti“?)“ (Deleuze 2012: 174). Linija čia supranta kitaip nei de Certeau atveju. Ji yra ir erdvės, ir laiko netolygumas. Ji sutrauko visas galias, pasikliaudama geismu. Erdvė ir

laikas gali būti panaudoti galiiai ir lygiai taip pat padėti jos išvengti. Tačiau reikia ryžtis sutraukti konceptus, kurie slepia erdvės ir laiko tęstinumo idėjas.

Linijiškumas, anot Deleuze'o, yra asmens kelionės išraiška, jo įvykių diagrama, jo brėžiama teritorija ir ji susijusi su jo keliaujama erdve. „Kiekvienas dalykas turi savo geografiją, kartografiją, diagramą. Kalbant apie žmogų, taip pat įdomu linijos, kurios jį sudaro arba kurias jis sudaro, perima, sukuria“ (Deleuze 2012: 58). Įvykių datos apibūdina ne tik laiką, bet ir erdvėlaikius. Taigi erdvėlaikio sąvoka supina erdvę ir laiką, kurie yra to paties modernaus reiškinių supratimo būtinos sąlygos, nors suvokiami naujai (laikas – ne nuosekliai linijinis, o erdvė – daugiamatė ir susiklojanti). Žmogus ar žmonės „bėgančiomis linijomis“ kuria, anot Deleuze'o, „glotniąją erdvę“, įsiveržiančią į naujas teritorijas, o valstybė steigia prievartinę erdvę, „dryžuotąją“ ir „segmentuotąją erdvę“, nustatydamą aiškias galios teritorijas. Linijos yra nei geros, nei blogos, jos tiesiog yra kūrybinio proceso rezultatas. Jos yra priešingos strategijoms ir jų įgyvendinimo taktikoms.

Pertrūkiai, anot Deleuze'o, lygiai taip pat svarbūs, kaip ir nuoseklumas. Pertrūkiai tarsi parodo kūrybinį procesą. Šiame procese galimybių jungtys ir linijos viražai išreiškiami jungtuku „ir“, kuris tampa pasirinkimų sekos išraiška: ir..., ir..., ir. Pritaikiama tokiai „IR konjunkcijai, kuri yra nei jungtis, nei jukstapozicija, bet mikčiojimo gimimas, išryškimas sutrūkusios linijos, kuri visuomet atmeta taisyklingus kampus, tai tam tikra rūšis aktyvios ir kūrybiškos skrydžio linijos? Ir...Ir...Ir...“ (Deleuze 1987: 10). Kalbėdamas apie mokyklą, Deleuze'as taip pat mato galias, kurios skleidžiasi šioje

segmentuotoje teritorijoje per informavimo turinį ir sintaksę. „Bet vargu ar mokytoja, aiškindama kokį nors aritmetikos veiksmą ar mokydama rašybos, perduoda informaciją. Ji nurodinėja, ji veikia duoda direktyvas. Sintaksė vaikams duodama taip pat kaip instrumentai darbininkams, kad jie produkuotų vyraujančias reikšmes atitinkančius pasakymus. Godard'o formuluotė, kad vaikai esą politiniai kaliniai, reikia suprasti pažodžiui. Kalba – tai nurodymų taip sistema, o ne informavimo priemonė.“ (Deleuze 2012: 68)

Kitokią mokymo sampratą Deleuze'as asmeniškai praktikavo dirbdamas universitete. Duodamas interviu apie savo kaip dėstytojo darbą alternatyviame Venseno universitete 1968 metais, jis pabrėžė tą natūralią atmosferą, kuri čia vyravo: pasikaitų galėjo klausytis jauni ir seni, filosofai ir menininkai, studentai ir ne studentai, skirtingų tautybių ir skirtingo pasirengimo studentai (Deleuze 2012: 213–214). Čia nebuvo svarbus „laipsniškai pateikiamų žinių“ principas. Deleuze'ui labiau rūpėjo autentiškumas ir kūryba, todėl šis darbas jam buvo ir malonus, ir sudėtingas. Jis uoliai rengdavosi tam, kad savo kurso metu tarsi laboratorijoje galėtų kurti, o jo žodžiais tariant, „atrasti“, ne perpasakoti žinomą informaciją. „Paskaitos trukdavo ilgai, niekas nesiklausydavo visko – kiekvienas pasiimdavo tai, ko jam reikėjo ar norėjosi, kas jam galėjo praversti, net jei tai turėjo mažai ką bendra su jo disciplina.“ (*Ibid.*: 218).

Taigi, anot Deleuze'o, erdvėlaikis teikia ne kokią nors chronologinę įvykių progresiją, o atskleidžia „plokštikalnių“ nelygumus ir sykiu įvykių individuacijas, kurios nėra nei asmenys, nei daiktai. Tame atsiskleidžia daugybė galimybių, krypčių, stilių. Tai su-

siję su kūrybiniu aktu. Jis skirtingas nei de Certeau trajektorijos brėžimas, nes susietas ir su laiku, ir su įvykio vieta, nors ir viena, ir kita gali ir represuoti, ir skatinti kūrybiškumą. Akivaizdaus mato, nei aiškios teorijos nėra. Yra, anot Deleuze'o, daugiabriaunio kristalo blykčiojimų kaita. Šitokiu būdu bandoma nutolti nuo represinės sociumo sampratos. Taip gali būti nuvainikuota ir disciplinuojanti mokykla. Atrodo, kad tokiai praktikai pagrindinė kliūtis – išankstiniai žinojimai ir nurodymai, kuriais pasižymi edukaciniai formuliai. Mat į kūrybinį procesą orientuotos edukacijos sąlyga – asmens laisvė rinktis ne pagal strategiją, o pagal sau patogią judėjimo liniją, kurios pertrūkiai tik pabrėžia jos autentiškumą ir naujumą. Kasdienės praktikos kelias iki galo nesuplanuojamas ir nenuoseklus. Ar galima tokio pobūdžio edukacija?

Išvados

Giddensas ir kiti globalizacijos teoretikai, padėję pagrindus laiko ir erdvės struktūrų kaitos supratimui globalizacijos amžiuje, sykiu atkreipė dėmesį į tai, kaip erdvės ir laiko struktūros gali būti panaudojamos vartojimo ar indoktrinacijos tikslams. Analizuodamas asmens ugdymo procesą, Foucault parodė, kaip pereinant iš vieno laikotarpio į kitą kinta priemonės, tačiau asmens įrėminimo erdvėje ir laike mechanizmas ir toliau lieka veikti represiniu režimu. Laiko ir erdvės restruktūrizavimas neišlaisvina asmens, toliau palikdamas jį kontrolės akiratyje. Postmoderniuoju laikotarpiu uždaras erdvės pakeitimas peršviečiama erdve tik sustiprina kontrolę ir skatina savikontrolę. Ją toliau palaiko individualiai struktūrinama ugdytinio aplinka, kurios įtaką kontrolei

remdamiesi Foucault plėtoja Simonsas ir Masscheleinas. Individualių aplinkų kūrime orientuojantis ne į istorinį laiką, o į „čia ir dabar“ jie išvelgia tą šėšėlinę kontrolę, kuri didėja proporcingai individualizacijos strategijų praktikavimui ir stiprinimui. Naujoji mokymosi paradigma reikalauja mokinio parengties būti tinkamo lygio, atitinkančio kompetencijos standartą, bet kuriuo metu, o tiksliau visada – nesvarbu, kurioje vietoje ar aplinkoje jis būtų, taigi į individualią aplinką orientuotas mokymas(is) tik sustiprina anonimines asmens valdymo galias ir atitinkamai jo kontrolę. De Certeau pasiūlo šiek tiek daugiau vilčių teikiančias erdves ir laiko sampratų ir jų struktūrų interpretacijas; jomis remiantis galima naujai paaiškinti tuos procesus, kurie vyksta viešose erdvėse, rasti būdų juos paversti kur kas humaniškesniais, asmens prigimtinių teisių ir laisvių nepažeidžiančiais judėjimo vektoriais. Tokios galimybės atsiveria kartu su de Certeau taktikos aptartimi, kuri skiriasi nuo strategijos pirmiausia tuo, kad išlaisvina asmenį įmesdama jį tarsi į svetimą teritoriją, nežinomybę, kurioje jis neturi teritorinių galių, o

todėl yra kūrybiškas, inovatyvus, bandantis netikėtus ėjimus. Tai radikaliai skiriasi nuo strateginio mąstymo ir filosofijos, nes ši yra susijusi su galia ir erdvės apibrėžimu, jos įvaldymu per praktiką, tiksliau jos pavertimu konkrečia valdoma vieta. Taigi tik taktika, kuria brėžiama savita trajektorija paliekant tas žymes, kurios yra ne sinchroniškos ar achroniškos, o diachroniškos, paremtos ir matomu, ir nematomu, gali būti traktuojama kaip išėjimas iš prievartinės, strategijų ir jų užtikrinamų galių valdomos institucionalizuotos veiklos, o mums rūpimu atveju – mokyklos. Tokia praktika leistų pasukti ugdymosi procesą autentiškumo ir natūralumo keliu ir, be abejonės, apsunkintų jos kontrolę, taigi akivaizdžiai papiktintų strategus (politikus) ir strategijų įgyvendintojus (administratorius, mokytojus). Dar radikaliau pasukti iš prievartinės situacijos leistų Deleuze'o kūrybiškumo samprata, kuri skleidžiasi erdvėlaikyje bet kur ir bet kada, jei tik pavyksta pereiti iš erdvės ir laiko linijiškumo į pertrūkių plotmę ir besikaitaliojančius „plokštikalnius“, atmetant vienos tiesios linijos galimybę.

LITERATŪRA

Crang, M., 2011. Michele de Certeau. In: *Key Thinkers on Space and Place*. Ed. by Ph. Hubbard, R. Kitchin. Los Angeles; London; New Delhi; Singapore; Washington DC: Sage, p. 106–113.

De Certeau, M., 1988. *The Practice of Everyday*. Berkeley; Los Angeles; London: University of California press.

Deleuze, G., Parnet, C., 1987. *Dialogues*. London: The Athlone Press.

Deleuze, G., 2012. *Derybos. 1972–1990*. Vilnius: Baltos lankos.

Foucault, M., 1998. *Disciplinuoti ir bausti: kalėjimo gimimas*. Vilnius: Baltos lankos.

Foucault, M., 1972. *The Archaeology of Knowledge*. New York: Pantheon Books.

Foucault, M., 1991. *The Foucault Effect. Studies in Governmentality*. The University of Chicago Press.

Giddens, A., 2000. *Modernybė ir asmens tapatumas*. Vilnius: Aidai.

Simons, M., Masschelein, J., 2009. From Schools to Learning Environments: The Dark Side of Being Exceptional. In: *New Philosophies of Learning*. Ed. by R. Cigman, A. Davis. Wiley-Blackwell, p. 311–327.

THE CONCEPTS OF TIME AND SPACE IN THE PHILOSOPHY OF EDUCATION: FROM SCIENCE PEDAGOGY TOWARD EVERYDAY PRACTICE

Lilija Duoblienė

S u m m a r y

The article analyses the understanding of the concepts of time and space as structures of contemporary social and personal life and how these concepts are applied in education. The starting point for the investigation of the definitions of time and space lies in Michel Foucault's theory about disciplining of society and repressive pedagogy, which was later developed by Michel de Certeau, Gilles Deleuze, Maarten Simons, Jan Masschelein. While Simons and Masschelein continue to develop the idea of social disciplining through the new modern practices, de Certeau and Deleuze give alternative interpretations of how to escape social

manipulations and limitations of personal life. De Certeau explains the transformations of time and space structures from the perspective of mapping individual trajectory. Deleuze pays more attention to the variety of possibilities in the process of creative encountering and space-shifting through an event. The analysis of the concepts of time and space enables an explanation of modernization of repressive contemporary education and allows turning from the critical point of view towards creative approach to education.

Keywords: time, space, education, regime, everyday practice

Iteikta 2012 10 29